

Sandra Križić Roban

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Tragovi neizgrađenog – Petrovićev projekt za zagrebačko Rebro

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

predan 6. 8. 2003.

Sažetak

U međuratnom razdoblju u Zagrebu nailazimo na podatke o nekoliko neizgrađenih stambenih naselja, planovi kojih svjedoče o prihvaćanju načela moderne arhitekture u planersko-arhitektonskom kao i u estetskom smislu. Projekt zadružnih kuća banovinskih činovnika arhitekta Bogdana Petrovića iz 1932. godine trebao je biti realiziran

u sklopu veće, krajem dvadesetih godina regulirane parcelacije predjela Rebro. Naselje je projektirano s obzirom na zadanost cestovnih pravaca i putova, raspoređeno na relativno prostranim parcelama nejednake veličine i oblika. Na skicama modernistički konzekventnih volumena prepoznaju se elementi Petrovićeva arhitektonskog rječnika.

Ključne riječi: *Bogdan Petrović, Rebro, Zagreb, stambeno naselje, parcelacija, regulatorna osnova, moderna arhitektura*

Stanogradnja kao jedan od temeljnih gradograditeljskih zadataka tijekom međuratnoga razdoblja u mnogim je europskim sredinama središnja arhitektonska i urbanistička tema, dodirna točka usporedbom koje je moguće razlikovati htijenja od postignuća, idealizirane stambene zajednice i njihove izvedenice, koje su do našeg doba preživjele brojne transformacije. Isplativost tipizirane gradnje, redovito masovnih stambenih naselja u nizovima, kojima se nastojao popraviti nedostatak racionalno zasnovanih, »higijenskih« stanova na tržištu, u konačnici se ne smatra krajnjim (u ideji idealiziranim) ciljem kulture,¹ već zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba. U urbanom kontekstu, prostorne cjeline stambenih naselja posjeduju zajedničke karakteristike, kojima, u pojedinim slučajevima, potiču daljnji razvoj. Osobito su zanimljive one cjeline koje su s vremenom zadržale integritet različit od okoline. Uglavnom se, promatrano u stilskim kategorijama, radi o pojedinačnim modelima naselja što posjeduju specifične značajke istraživanja i iskustava *Nove gradnje*, nastalima spojem individualne morfologije i konstruktivnog odnosa prema gradskoj (postojećoj, odnosno planiranoj) sredini. Razlikujemo ih ne zbog formalne, već prvenstveno sadržajne koncepcije u kojoj se, tijekom promatranog razdoblja, očituju odjeci moderne.

Zagrebački prioriteti nisu se razlikovali od drugih sredina, i određeni su priljevom stanovništva, koje je, jednako kao i u ostalim sredinama, pristizalo u velikom broju. Stoga ne iznenađuju učestali napisi u dnevnome tisku koji bilježe »*hitnu potrebu za energičnom akcijom*«. ² Primjeri na koje se pritom

upućivalo gotovo su redovito bila berlinska radnička i činovnička naselja.

Mala građevna djelatnost, iako planirana u brojnim zagrebačkim naseljima, često se svodila na osnovnu organizaciju parcelacije i temeljne zajedničke uvjete koje je pri izgradnji trebalo poštovati. Angažman arhitekata i inženjera, koliko je suditi prema izvedenim naseljima, često je bio minoriziran, dok su epitete modernih i cjelovitih naselja dobile ulice i dijelovi grada u kojima tek pojedinačna ostvarenja svjedoče o potencijalu što ga gradski vijećnici nisu znali iskoristiti u provedbi šire zasnovane akcije. Gradska je općina krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina započela poslove organizacije dviju većih parcelacija – Rebra i Volovčice, na kojima je bilo planirano preko 600 parcela za uzorna i moderna, cjelovita stambena naselja. No, ubrzo su radovi na Rebru zastali zbog neizgrađenih cesta, kanalizacije i ostale infrastrukture.³

O zajedničkoj izgradnji 26 kuća zadruge banovinskih činovnika na Rebru pisalo se u nekoliko navrata tijekom 1932. i 1933. godine.⁴ Kako se doznaje iz tiska, za gradnju je bila osigurana glavnica, pripremljen materijal i dogotovljeni nacrti. Čekalo se na odluku gradskog poglavarstva o početku gradnje. Akcija banovinskih činovnika trebala je rezultirati manjim stambenim naseljem organiziranim unutar veće, prethodno isplanirane parcelacije Rebra. Kuće su namjeravali izgraditi na zemljištu koje je isprva trebalo biti besplatno podijeljeno za izgradnju Židovske bolnice, od čega se u međuvremenu odustalo. Trošak nabave zemljišta bio je uklju-

čen u cijenu parcele, a gradnja planirana u smislu odluka regulatorne osnove i u okviru donesene regulacije Rebra.⁵

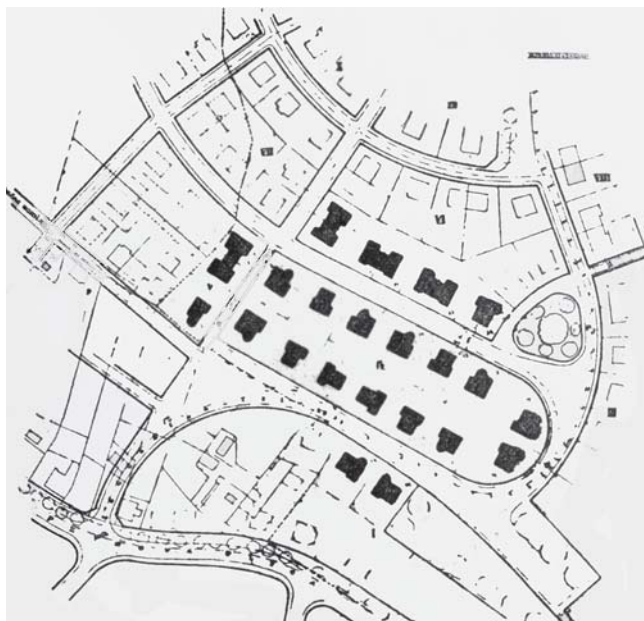
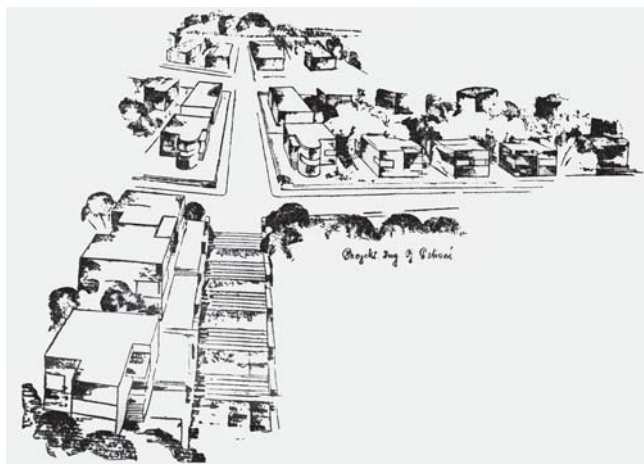
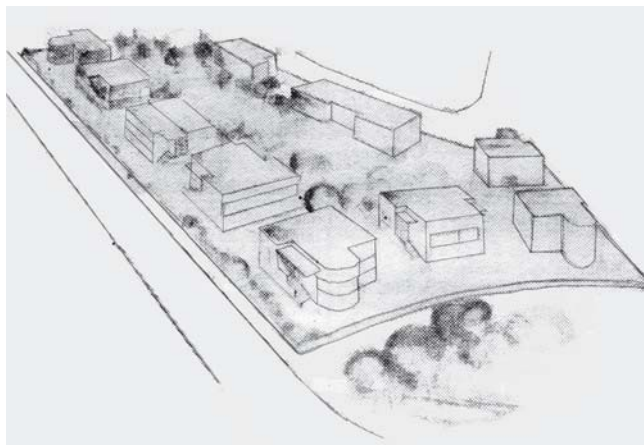
Članovi Zadruga činovnika Kraljevske banske uprave za izgradnju domova, čiji su »moćni politički zaštitnici« bili ban Ivo Petrović i gradonačelnik Ivo Krbek,⁶ zamolili su za dodjeljivanje zemljišta sjeverno od Petrove ulice i južno od Gornjeg prečaca, gdje je za početak trebalo biti izgrađeno naselje od 26 kuća, predviđenih u pet različitih tipova. Želja da im se besplatno podijeli zemljište za gradnju bila je potkrijepljena podacima o besplatnom ustupanju zemljišta činovnicima u drugim gradovima Jugoslavije, što je osim podizanja opće razine stanovanja izravno utjecalo na veću zaposlenost obrtnika i radnika. Istodobno je planirana gradnja svih 26 kuća, »projektiranih s mnogo umjetničkog ukusa prema najmodernijim principima građevne umjetnosti, projekte kojih je izveo zagrebački agilni mladi sugrađanin g. ing. Bogdan Petrović. Odmah se na prvi pogled vidi, da je osnovni princip ovih zgrada mnogo svjetlosti i zraka«.⁷

Kako možemo zaključiti prema idejnim skicama objavljenima u dnevnome tisku, Petrović je naselje organizirao podijelivši ga u dva dijela aksom koja je povezivala Petrovu ulicu i Gornji prečac stubama, nastavljajući dalje cestom prema sjeveru. Sve parcele planirane su s površinama između 150 i 170 četvornih hvati (540 i 610 m²), obvezna širina prednjeg vrta uz uličnu stranu trebala je iznositi 4 m, a bili su planirani i stražnji vrtovi, koji bi pridonijeli izoliranosti slobodnostojećih volumena na parcelama raznih oblika i površina.

Iako su nam zasad dostupne samo na skicama objavljenima u dnevnome tisku, na Petrovićevim zgradama moguće je raspoznati pojedine elemente tipologije gradnje kojima se arhitekt koristio pri projektiranju stambenih vila u Novakovoj ulici.⁸ U primjeru Rebra, planirano naselje trebalo se sastojati od obiteljskih kuća manjeg formata, djelomično građenih na poluotvoren način. Ravni krovovi »udešeni za sunčanje«, glatko žbukana pročelja, kubični volumeni zasječenih uglova što su rastvoreni nizom trakastih prozora, kao i prepoznatljiv cilindrični istak napeta površina kojeg je također rastvorena prozorskim nizom, uz dinamično kontrastiranje punog i praznog, dijelovi su izrazito zanimljivog projekta, koji bi, da je realiziran, zasigurno podigao razinu individualne stambene arhitekture u Zagrebu, organizirane u planiranim naseljima.

Najveći problem, za koji se čini da je presudio o konačnoj sudbini planiranog naselja, bila je izgradnja ceste, za koju općina nije imala novaca. Gradska skupština je zaključila da bi zadruga trebala na sebe preuzeti izgradnju ceste i trošak uračunati u konačnu cijenu, smatrajući da je to ionako jeftinije nego da je gradi grad.⁹

Od 1932. godine nadalje smanjuje se graditeljska inicijativa u Zagrebu zbog teškoga gospodarskog trenutka, kao i zbog otežanih okolnosti podizanja stambenih kredita, bez kojih većina zainteresiranih građana nije mogla pristupiti gradnji. Sredinom 1933. na sjednici Gradskog odbora za regulacije bili su izloženi planovi regulacije dijela Trešnjevke (sjeveroistočno od naselja Prve hrvatske štedionice), Cvjetnog naselja, parcelacije Vinovrh, i već tada se zapaža da nije priložena dokumentacija naselja na Rebru, kao ni Volovčice.¹⁰ Primjerena kritika upućena je neorganiziranoj gradskoj vladi, koja pri većem doseljavanju stanovništva u Zagreb nakon Prvoga svjetskog rata nije prišla organiziranju stambenih zad-

Petrovićeva skica dijela planiranog naselja (»Jutarnji list«, 5. 3. 1933., str. 7)

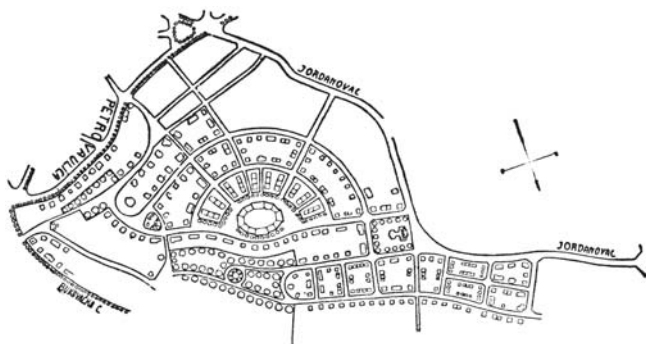
Petrović's sketch of a part of the housing estate

Perspektivni prikaz središnje akse naselja s planiranim obiteljskim kućama različito oblikovanih volumena (»Novosti«, 11. 6. 1933., str. 9)

Perspective view of the central axis of the housing estate with planned family houses of differently shaped volumes

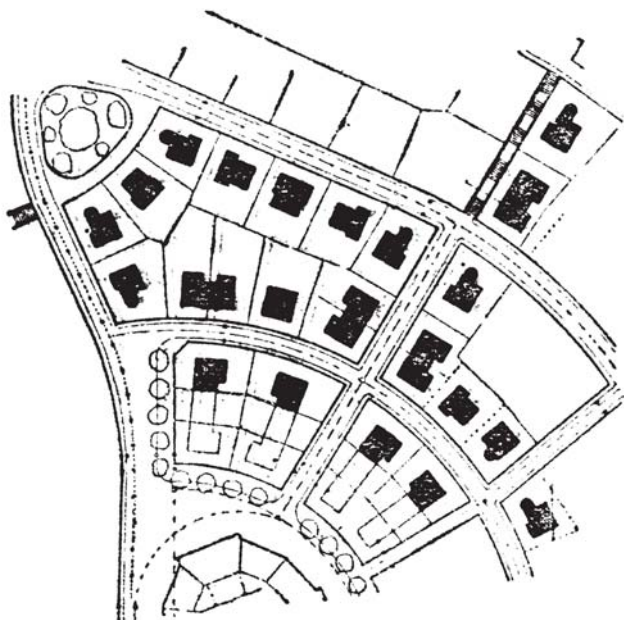
Detalj skice parcelacije terena predviđenog za izgradnju zadržanih kuća banovinskih činovnika. Crno su označene pozicije Petrovićevih kuća (»Novosti«, 15. 4. 1933., str. 9)

Detail of a sketch of plotted area intended for office workers' housing estate. Location of Petrović's houses marked in black

Skica regulatorne osnove prihvaćene 13. 6. 1927. godine (»Jutarnji list«, 26. 3. 1932., str. 17–20)

Sketch of the regulatory plan approved on 13 June 1927

Položaj budućeg naselja uklopljenog u prethodno reguliranu stambenu koloniju na Rebru (»Jutarnji list«, 5. 3. 1933., str. 7)

Location of the future housing estate fit into the previously regulated residential colony on Rebro

ruža, već se djelatnost uglavnom svodila na »stambene kasarne građene na brzinu«.¹¹

Budući da se radilo o »rukopisu« jednog arhitekta, naselje banovinskih činovnika na Rebru djeluje kao cjelovita zamisao zasnovana na načelima moderne stanogradnje. Onemogućeni u vid Petrovićeve ostavštine, ne možemo sa sigurnošću utvrditi krajnje domete njegova projekta, a o prostornoj organizaciji ne možemo iz objavljene građe ništa pobliže zaključiti. Poznato je da su u kućama planirani trosobni stanovi s predsobljem, djevojačkom sobom, kupaonicom, kuhinjom i ostalim pomoćnim prostorijama. U skladu s tadašnjim zdravstveno-stambenim shvaćanjima, Petrović je na terasi osim sunčanja predvidio i mogućnost tuširanja,¹² dok raščlanjenost pročelnih površina govori u prilog dobro osvijetljenim prostorijama. Dinamično strukturirani volumeni rastvoreni su na sve strane, što pridonosi povezivanju vanjskih i unutrašnjih prostora u skladu s kvalitetnim i modernim stambenim komforom.

Naselje je izazvalo velik interes javnosti, i osim što se smatralo da će njegovom izgradnjom mnogobrojni radnici i obrtnici doći do prijeko potrebnog zaposlenja, postojalo je uvjerenje da bi upravo to naselje moglo poslužiti kao pozitivan primjer te inicirati organizaciju drugih stambenih zadruga. Na taj način, smatrali su anonimni autori tekstova u novinama, »grad će imati veliku korist jer će doći do življe građevne djelatnosti, suzbijati će se neuposlenost, a stanovnici Zagreba imat će staloženiji život u svom vlastitom domu«.¹³ Sve su kuće trebale biti podignute istodobno, što bi pridonijelo pojeftinjenju gradnje, koja je imala biti dovršena u roku od tri do četiri mjeseca. U gradnji je trebalo sudjelovati 400 radnika, podatak koji na prvi pogled ne otkriva mnogo, no kada se uzmu u obzir izrazito teška gospodarska situacija te mnoštvo nezaposlenih, gladnih i siromašnih, postaje jasnijom težnja nekih arhitekata, o kojoj je u negativnom kontekstu pisao Kazimir Ostrogović.¹⁴

Osim na društveni kontekst, upozoravalo se i na istodobna iskustva sa stanogradnjom u drugim europskim državama. Gradnju »stambenih kasarni« gotovo nitko nije izbjegao, no ubrzo se pokazalo da takva izgradnja zahtijeva izrazito velika davanja gradskih i državnih novaca, dok je stambena razina u takvim uvjetima bila većinom nezadovoljavajuća. Izgradnja obiteljskih domova na zadružnoj bazi, uz pomoć javnih sredstava kao inicijalnoga kapitala, rezultirala je brojnim naseljima obiteljskih kuća u Engleskoj, Njemačkoj, Francuskoj, Švicarskoj, na primjere kojih su se ugledali i naši arhitekti.

Unatoč izvještajima o vrhunskim higijenskim uvjetima, zbog kojih su Petrovićeve zgrade smatrane uzornima, najmodernijim tipovima obiteljskih kuća kakve bi trebale biti građene u budućnosti, i unatoč sporazumu s općinom, koja je nakon početnog broja od 26 parcela trebala omogućiti proširenje naselja, zadruga je trebala vratiti efektivne troškove koje je gradska općina svojedobno uplatila Zagrebačkoj nadbiskupiji za to zemljište. Izdaci za uređenje cesta i pločnika, vodovoda, kanalizacije i ostale infrastrukture bili su previsoki u odnosu na činovničke prihode. Iako su se svi zalagali za neko kompromisno rješenje, do njega naposljetku nije došlo.

Petrovićevo naselje banovinskih činovnika trebalo je biti uklopljeno u regulatornu osnovu Rebra prihvaćenu 13. li-

pnja 1927. godine,¹⁵ koja je obuhvatila parcelaciju između Petrove i Bukovačke ulice i Jordanovca. Od središnjeg dijela prema jugu naselje se trebalo koncentrično širiti, određeno dijagonalno raspoređenim cestovnim pravcima, dok su parcele uz sjevernu liniju naselja raspoređene u kontinuiranom, relativno pravilnom nizu. Današnji uvid u taj dio grada potvrđuje da su planovi jedno, a realno stanje nešto posve drugo. U prethodno zasnovan urbani kontekst, Petrović se svojom zamisli uklapa u zacrtane prostorne dijelove, planirajući svojevrsnu mikro-parcelaciju zanimljivu u smislu modela određenog jedinstvenom zamisli jednog arhitekta u skladu s tada važećim načelima moderne stanogradnje. Osjetljiv na

urbane odnose, koje je lako poremetiti deklarativnim odlukama koje ne uzimaju u obzir otprije uspostavljene relacije,¹⁶ Petrović u razdoblju slavljene »estetike mašina« projektira višestruko zanimljiv doprinos *Novoj gradnji* – naselje u kojem prepoznaje i iskorištava prednosti okoliša u planerskom i u estetskom smislu. Volumeni čistih formi, ljepota kojih proizlazi iz konstrukcije,¹⁷ dijelovi su razine samosvijesti koja bi zasigurno imponirala u odnosu na okoliš definiran posve drugačijom izgradnjom. Utoliko je veća šteta što ovo »pokusno naselje« nije izvedeno te što nije bilo u prilici potaknuti razvoj individualne stambene izgradnje u planiranim naseljima u drugom smjeru.

Bilješke

- 1 **H. Häring**, *Probleme des Bauens*, u: **M. Schirren**, *Hugo Häring. Architekt des Neuen Bauens, 1882–1958*, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern – Ruit, 2001., str. 316–317. U tekstu posvećenom novogradnjama Häring razmatra funkcije prozora, konstruktivne mogućnosti ugradbenih ormara i psihološki kontekst tipizirane gradnje. Za njega je masovna stanogradnja izlaz iz nužde, a ne kulturno dostignuće. Zbog shematizacije, uniformnosti i šabloniziranosti, tipizirana gradnja proizlazi iz zakona matematike, a ne prirode.
- 2 **B. S.**, *Dižimo savremena, racionalna i dobra naselja!*, »Jutarnji list«, 26. 3. 1932., str. 17.
- 3 Isto.
- 4 *Nova stambena kolonija na Rebru*, »Novosti«, 26. 3. 1932., str. 8; **B. S.**, *Dižimo savremena, racionalna i dobra naselja!*, »Jutarnji list«, 26. 3. 1932., str. 17–20; *Gradnja zadružnih kuća na Rebru*, »Novosti«, 29. 4. 1932., str. 4; *Gradvnu djelatnost treba pomagati*, »Novosti«, 5. 3. 1933., str. 7; *Jedina mogućnost jednog cjelovitog naselja u ovoj godini*, »Jutarnji list«, 5. 3. 1933., str. 7.; *Gradnja kuća zadruga banovinskih činovnika*, »Novosti«, 15. 4. 1933., str. 9.; *Grad i zadruga banovinskih činovnika*, »Novosti«, 11. 6. 1933., str. 9.
- 5 Regulacija Rebra već je bila provedena u njegovu donjem dijelu i nije se mogla mijenjati, a manje promjene mogle su se provesti u gornjem dijelu naselja, i uglavnom su se odnosile na drugačiji smještaj škole nego što je to isprva bilo zamišljeno. *Gradnja zadružnih kuća na Rebru*, »Novosti«, 29. 4. 1932., str. 4; *Jedina mogućnost jednog cjelovitog naselja u ovoj godini*, »Jutarnji list«, 5. 3. 1933., str. 7.
- 6 *Nova stambena kolonija na Rebru*, »Novosti«, 26. 3. 1932., str. 8.
- 7 Isto.
- 8 Bogdan Petrović u Novakovoj ulici projektirao je i izveo šest kuća: obitelji Petrović, Novakova 28 (1931.), Precca, Novakova 23 (1933.), Pastuović, Novakova 11 (1934.), Plach, Novakova 26 (1935.), Beck, Novakova 10 (1936.), M. Petrović, Novakova 32 (1938.).
- 9 *Jedina mogućnost jednog cjelovitog naselja u ovoj godini*, »Jutarnji list«, 5. 3. 1933., str. 7.
- 10 *Regulacija grada*, »Jutarnji list«, 28. 6. 1933., str. 6. Volovčica je kasnije izgrađena kao skup individualnih skromnih građevinskih rješenja, a ne moderno zasnovano, cjelovito koncipirano naselje.
- 11 *Nova stambena kolonija na Rebru*, »Novosti«, 26. 3. 1932., str. 8.
- 12 *Gradvnu djelatnost treba pomagati*, »Novosti«, 5. 3. 1933., str. 7.
- 13 Isto.
- 14 Radilo se o stavu da je arhitektonskim planiranjem moguće sudjelovati u rješavanju socijalnih problema, čemu se K. Ostrogović protivio. No ne treba zaboraviti okolnosti toga razdoblja, o kojima su svakodnevno izvještavale novine, pišući o brojnim gladnim i siromašnim radnicima, koji zbog nedostatka javnih i građevinskih radova nisu bili u stanju prehranjivati obitelji. Stoga »socijalnu ulogu arhitekture« ne treba u potpunosti odbaciti kao potencijalnu mogućnost općeg poboljšanja socijalnih uvjeta. **K. Ostrogović**, *Osnova za parcelaciju i izgradnju posjeda 'Vinovrh' u Zagrebu*, »Tehnički list«, 1, 1933., str. 3–8.
- 15 **D. Radović Mahečić**, *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*, Horetzky, Zagreb 2002., str. 63, 66. Skica regulatorne osnove objavljena je u članku posvećenom problematici suvremenih stambenih naselja. **B. S.**, *Dižimo savremena, racionalna i dobra naselja!*, »Jutarnji list«, 26. 3. 1932., str. 18.
- 16 Spomenimo slučaj kad se Bogdan Petrović protivio visini kuće u Novakovoj 17, koja je nakon izgradnje »umanjila vrijednost vidika sa suprotne parcele«, gdje je prethodno sagrađio svoju kuću (Novakova 28). Molbi nije udovoljeno jer se nije radilo o izravno susjednoj parceli. Promjene uvjeta gradnje u Novakovoj ulici uvjetovale su i naknadnu dogradnju na krovnoj terasi njegove kuće u Novakovoj 28, upravo zbog toga što su na nasuprotnim parcelama kasnije izgrađeni objekti bili viši nego što je to isprva bilo zamišljeno. Dokumentacija i pisma: Državni arhiv u Zagrebu, Opatička 29, Građevni odjel, predmeti prema navedenim adresama.
- 17 »Ljepota« oblika proizašlih iz konstrukcije česta je fraza mnogih protagonista međuratnih arhitektonskih zbivanja, među koje uz ostale ubrajamo i braću Luckhardt i Alfonsa Ankeru, autore nekoliko manjih stambenih naselja izgrađenih u Berlinu. S obzirom na morfologiju, moguće ih je promatrati u istome kontekstu s Petrovićevim projektom. **G. Kühne**, *Drei Berliner Architekten*, u katalogu: *Brüder Luckhardt i Alfons Anker. Berliner Architekten der Moderne*, sv. 21, Akademie der Künste, Berlin 1990., str. 13.

Summary

Sandra Križić Roban

Traces of the Unbuilt – Petrović's Project for Rebro in Zagreb

In the early 1930s the Cooperative of the office workers of the royal administration requested a cost-free distribution of lots in the previously regulated city area Rebro. Architect Bogdan Petrović's project, published in contemporary press, represents an interesting contribution to the development of the contemporary residential architecture in Zagreb. It was planned to build twenty-six family houses positioned on lots of different shapes and sizes. It is possible to view the housing estate as a kind of a contact zone between traditional city structures and at the time still unbuilt green areas. The model of this housing estate demonstrates noticeable elements of the »avant-garde« approach to volume design, pre-

sent mainly in its construction and function. Its meaningful concept stands out against the uniform, often uninteresting individual residential building which defined a substantial part of Zagreb. This example outlines a recognisable involvement of the architect showing his sensibility for specific urban qualities and appreciation of previously set relations in other urban-building situations.

The office workers' housing estate as a micro-allotment is interesting in a sense of being an experimental »model«, which could have inspired different developments of the individual residential building in Zagreb in the context of planned housing estates through the inter-Wars period. Project is a contribution to the research of the author's achievements in the highly praised period of the Modern movement when, along with typified social building, there appear projects (and realizations) with powerful individual features and formatively constructive integrity which assert a high level of national architectural scene.

Key words: Bogdan Petrović, Rebro, Zagreb, housing estate, allotment, regulatory plan, modern architecture